

А. Д. Цеплякова

МАДАЛЬНЫЯ ТРАНСФАРМАЦЫІ КРЫЛАТЫХ СЛОЎ ПРЫ ІХ УЖЫВАННІ Ў МАЎЛЕННІ

Разглядаюцца асаблівасці ўжывання крылатых слоў у маўленні і асноўныя віды іх мадальнай трансфармацыі ў жывым маўленні – аўтарызацыя, капікрэтызацыя, змена модуса паведамлення, адмаўленне і камбінаваныя мадальныя трансфармацыйныя прыёмы.

У працэсе функцыянавання ў маўленні крылатыя словы могуць ужывацца ў змененай форме. Крылатыя словы адрознівае ад іншых фразеалагічных сродкаў мовы адсутнасць “уласных” мадэляваных структур. Аднак наколькі крылатыя выразы з’яўляюцца адным з відаў устойлівых спалучэнняў слоў і афармляюцца паводле сінтаксічнай структуры сказа ці словазлучэння, то яны змяняюцца ў маўленні па агульных правілах пераўтварэнняў усіх устойлівых адзінак. Вядома, што рэўны рэпертуар трансфармацыйных прыёмаў мае ўніверсальны характар, які выяўляецца найперш у тым, што асновай пераважнай большасці пераўтварэнняў любых адзінак у маўленні з’яўляюцца чагетыры базавыя трансфармацыі знешняй формы моўнага знака – субстытуцыя, элімінацыя, інверсія, анексія (далучэнне нейкай новай часткі) [1, с. 467].

Па выніках аналізу ўжывання іншамоўных крылатых слоў ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (усяго зафіксавана 2645 выпадкаў на матэрыяле мастацкіх, драматургічных, публіцыстычных і інш. тэкстаў) у 1595 выпадках (больш за 60 %) крылатыя словы трансфармуюцца, а ў 1050 (каля 40 %) – не змяняюцца.

Крылатыя словы падпадаюць мадальным, сінтаксічным, марфалагічным трансфармацыям, а таксама капімінацыі структурных змяненняў розных тыпаў. Мадальныя трансфармацыі ахопліваюць модусныя кампаненты выказвання: удзельнікаў апісваемай прагматычнай сітуацыі (таго, хто гаворыць або слухае і інш.), якая апісваецца, спосаб існавання (модус) або падзеі ў цэлым [2, с. 199] і размяжоўваюцца на наступныя.

На падставе аналізу ўжывання крылатых слоў у маўленні можна вылучыць наступныя віды іх мадальных трансфармацый.

I Аўтарызацыя (0,3 %) – кваліфікацыя інфармацыі з пункту погляду крыніц яе паведамлення, што праяўляецца ў апазіцыі “сваё / чужое”, з дапамогай “увядзенне ў сітуацыю суб’ектаў, якія адсутнічаюць” [2, с. 199], у выніку чаго выраз знакамітай асобы прыпісваецца іншай асобе. Напр.: “*Чаму рынкавая прапаганда даходзіць толькі да паловы пенсіянераў і маладых людзей ва ўзросце 24 гадоў?*” *Як кажуць швайцарцы ў Давосе: “Шэрыя ля фам”. Сярод прыгожай паловы на 30 % менш прыхільніц рынкавай эканомікі і больш аматарак плямавай эканомікі”. І гэта пры тым, што “амаль у два разы менш жанчын цікавіцца эканомікай увогуле”.* (Н-кі, 2001, № 2) – сапраўдным аўтарам гэтага выразу з’яўляецца французскі пісьменнік А. Дзюма-бацька, які ўжыў яго ў рамане “Магікане Парыжа” (1864).

Аднак аўтарызацыя не датычыцца тых выпадкаў, калі ў выказванні называецца сапраўдны аўтар выразу. Напр.: – *Я вось аб чым думаю, – супакоіўшыся крыху, сказала яна. – Тут жа вакол нас мусіць быць шляхта, а мо і досыць вяльможныя паны. Трэба знайсці новых знаёмых. – Так, так! Княгіня Друцкая і павятовая або засцяпковая шляхта! Ну што ж, і Напалеон казаў, што ад вялікага да смешнага адзін крок... Урэшце. – дадаў. схакаўшы, князь, – як сабе хочаш: заводзь знаёмствы, склікай паноў, напаноў, толькі я застануся ў баку ад гэтай мясцовай члядзі.* (Я. Н.) – гэта выслоўе на самой справе

належць Наполеону Бонапарту, імператару Францыі ў 1804–1815 гг. і было сказана ім у снежні 1812 г. падчас уцекаў яго арміі з Расіі, пра што згадваецца ў кнізе французскага дыпламата і публіцыста Д. Д. дэ Прадга “Histoire de l’albassade dans le Grand-duché de Varsovie en 1812” (1816); *Па шчырасці, я ніколі не думаў, што табе захочацца слухаць пра чыста мужчынскія справы, пра забойствы і вайну, пра Шэкспірава “Быць ці не быць?”, якое для мужчыны гучыць інакш... Забіваць альбо не забіваць? А для жанчыны... Нараджаць ці не нараджаць? (А. Г. 1) – параўн.: Быць або (ці) не быць <вось у чым пытанне> – гэта выслоўе паходзіць з трагедыі “Hamlet” (1601) англійскага паэта і драматурга У. Шэкспіра.*

2 Канкрэтызацыя (4,4 %) як мадальны прыём змештавага пераўтварэння крылатых слоў ужываецца абмежавана. Змест адных крылатых слоў можа быць канкрэтызаваны, а змест другіх не можа. Напр.: *“Быць ці не быць давыбарам”* [Назва артыкула]. (Св., 1996, № 7) – параўн.: *Быць або (ці) не быць <вось у чым пытанне>; Мы зналі. У час пагрозы і суровы, Калі спытаем: Быць нам ці не быць? – Стратэг екацярэненскі Сувораў 3 гармат ва ўпор пачне Няшчадна біць.* (В. М. 1) – параўн.: *Быць або (ці) не быць <вось у чым пытанне>; Вялікі грэх забыць мову сваіх продкаў. Гэта пачатак канца сваёй нацыі, дзяржавы і краіны.* (Н. сл., 1999, № 34) – параўн. *пачатак канца і інш.*

Канкрэтызацыя зместу крылатых слоў у маўленні праяўляецца ў наступным.

2.1 Працэс адваротны генералізацыі (які выражаецца ў замене радавога імя або дзеяслова відавым або агульнага паняцця прыватным) [2, с. 205]. Напр.: *“Для яе час – грошы”.* (ЛіМ, 20.06.2003) – параўн.: *Час – грошы.*

2.2 Наданне агульных рыс, прымет і да т. п. канкрэтным асобам, прадметам і інш. Напр.: *Мільёны забітых і атручаных дзяцей, тысячы і тысячы спаленага жывымі мірнага насельніцтва, сотні разбураных гарадоў, тысячы знішчаных сёл, мільёны людзей, загнаных у нямецкую катаргу, патокі нявіннай крыві голасна сведчаць на ўвесь свет, што такое Гітлер і што нясе народам яго “новы парадак”.* (Я. К. 1) – параўн.: *новы парадак; 3 густой імглы, празрыста падрумяненай усходам сонца, на мяне пазірала касуля. На мілай мордачцы вельмі выразна відно было недаўменне. Выйшла з лесу, а тут... Спыніся, маё першае ў жыцці, такое казачна прыгожае імгненне!... Нейкі момант, можа, нават адносна вельмі доўга, яна глядзела на мяне, бліжэйшага, маўклівага ды непарушнага, перажываючы і мой выгляд, і голас майго, менш бачнага ў імгле, суседа, не ведала, што ёй рабіць ісці да вадапою ці вярнуцца... Вярнулася.* (Бр. 1) – параўн.: *Спыніся імгненне! <Ты цудоўнае!>.*

2.3 Канкрэтызацыя можа спалучацца з іншымі мадальнымі і не мадальнымі трансфармацыйнымі прыёмамі. Напр.: *Ад тваёй згоды залежыць мой лёс. – А мой – таксама? – ужо трохі апамятаўшыся, спытала яна. – Безумоўна. Вераніка. – ён кінуў буйною галавою, усміхнуўся аднымі вуснамі, паказаўшы вялікія белыя зубы. Відаць, што іронія ў пытанні Веранікі ён не заўважыў – Калі ты не скарыстаецш такога моманту, ты будзеш сабе вечным ворагам. Запомні!* (Дам. 1) – параўн.: *Лаві момант* (тут камбінуюцца канкрэтызацыя і адмаўленне ў спалучэнні з лексічнай субстыгуцыяй і намінацыйнай і дзеяслоўнай марфалагічнымі трансфармацыямі); *XV стигодде ведае рэмаркаускае “згубленае пакаленне”, быкаўскае “забітае пакаленне”. Апошняя яго трэць павінна была прайсці пад знакам “сямідзесятнікаў” якія, аднак, з-за сваёй малалікасці, абумоўленай ваеннай і паваеннай дэмаграфічнай сітуацыяй, не здолелі спраўдзіць чаканні.* (ЛіМ, 2000, № 32) – параўн.: *згубленае (страчанае) пакаленне* (тут канкрэтызацыя спалучаецца з лексічнай субстыгуцыяй).

3 Змена модуса паведамлення (5,3 %) можа выражацца ў змяненні інтанацыі выказвання, у наданні выказванню імператывуўтуйнасці, у змене сцвярдзальнага выказвання на пыгальнае або пабудзальнае і наадварот. Напр.: *– І не такія разумнікі ад празмернага гонару галовы гублялі. Не нам раўня... Вось так вось! Як там французы гавораць? Кароль памёр, пяхай жыве кароль? Так, ці што?* (М. М. 2) – параўн.: *Кароль*

памёр! Няхай жыве кароль!; Каб абцаць пра дэмакратыю, рынак і свабоды, беларусам цяпер жа трэба адрадзіць сваё быццё як нацыі, народа. Сёння перад імі ва ўсёй трагічнасці паўстала альтэрнатыва: **Быць альбо не быць?** Як пісаў Янка Купала ў пачатку ўжо далёкага ад нас "нашаніўскага" нацыянальнага Адраджэння: "Не да пацераў, калі хата гарыць". (У. К.) – параўн.: *Быць або (ці) не быць* <вось у чым пытанне>.

Змена модуса паведамлення можа спалучацца з іншымі мадальнымі і не мадальнымі трансфармацыйнымі прыёмамі. Напр.: *Людзі, сапраўды будзьце пільнымі: па Менску разгульвае маньяк.* (Н-кі, 5-13.06.2002) – параўн.: *Людзі, <я любіў вас,> будзьце пільнымі!* (тут змена модуса паведамлення спалучаецца з канкрэтызацыяй і акалічнаснай ўстаўкай).

4 Адмаўленне (0,3%) выражаецца з дапамогай устаўкі адмоўнай часціцы *не*. А. М. Савіна адносіць устаўку адмаўлення да сінтаксічных трансфармацыйных прыёмаў [3, с. 9-10]. Аднак самі на сабе сінтаксічныя трансфармацыі мадальных значэнняў не выражаюць. У сваю чаргу, мадальныя трансфармацыі, наадварот, могуць знаходзіць сваё выражэнне ў проўных сінтаксічных змяненнях.

4.1 Адмаўленне ўсяго выказвання. Напр.: *Не шукайце жанчыну, бо яна вас ашукае.* (Наг., 2000, № 6) – параўн.: *Шукайце жанчыну!* (тут адмаўленне спалучаецца са зменай модуса паведамлення і анексіяй).

4.2 Адмаўленне ўнутры выказвання. Напр.: [Аліна:] – *Ніводная жывёліна спірт ужываць не будзе.* [Буслай:] – *Чалавек – не жывёла. дарагуша... У яго ў гэтым кацялку (паляпаў па галаве) душкі розныя.* (А. Д. 3) – параўн.: *Чалавек – жывёла (звер).*

4.3 Адмаўленне можа спалучацца з іншымі мадальнымі і не мадальнымі трансфармацыйнымі прыёмамі. Напр.: *Ад твайёй згоды залежыць мой лёс. – А мой – таксама? – ужо трохі апамятаўшыся, спытала яна. – Безумоўна, Вераніка, – ён кіўнуў буйною галавою, усміхнуўся аднымі вуснамі, паказаўшы вялікія беляя зубы. Відаць, што іронія ў пытанні Веранікі ён не заўважыў. – Калі ты не скарыстаеш такога моманту, ты будзеш сабе вечным ворагам. Запомні!* (Дам. 1) – параўн.: *Лаві момант* (тут камбінуюцца канкрэтызацыя і адмаўленне ў спалучэнні з лексічнай субстытуцыяй і намінацыйнай і дзеяслоўнай марфалагічнымі трансфармацыямі); *Мы асуджаем тэрырызм, лічым, што святая мэта не апраўдвае любых сродкаў.* (ЛіМ, 02.02.1996) – параўн.: *Мэта апраўдвае сродкі* (тут адмаўленне спалучаецца з атрыбутыўнай устаўкай); *Акурат перада мной стаялі кабеты далёка ўжо не бальзакаўскага веку і мужчына Бальзакавага выгляду.* (НН, 2000, № 51) – параўн.: *жанчына бальзакаўскага ўзросту* (тут адмаўленне спалучаецца з лексічнай субстытуцыяй і намінацыйнай марфалагічнай трансфармацыяй).

5 Камбінаваныя мадальныя трансфармацыйныя прыёмы складаюць 0,3 % ад усёй колькасці пераўтварэнняў крылатых слоў у маўленні.

Спалучэнне мадальных трансфармацыйных прыёмаў крылатых выразаў асобна (гэта значыць у "чыстым выглядзе") не зафіксавана. Аднак сустракаецца іх камбінаванне з немадальнымі трансфармацыйнымі прыёмамі. Напр.: *Ад твайёй згоды залежыць мой лёс. – А мой – таксама? – ужо трохі апамятаўшыся, спытала яна. – Безумоўна, Вераніка, – ён кіўнуў буйною галавою, усміхнуўся аднымі вуснамі, паказаўшы вялікія беляя зубы. Відаць, што іронія ў пытанні Веранікі ён не заўважыў. – Калі ты не скарыстаеш такога моманту, ты будзеш сабе вечным ворагам. Запомні!* (Дам. 1) – параўн.: *Лаві момант* (тут камбінуюцца канкрэтызацыя і адмаўленне ў спалучэнні з субстытуцыяй і намінацыйнай і дзеяслоўнай марфалагічнымі трансфармацыямі).

Такім чынам, мадальныя трансфармацыі крылатых слоў у маўленні размяжоўваюцца на аўтарызацыю (0,3 %), канкрэтызацыю (4,4 %), змену модуса паведамлення (5,3 %), адмаўленне (ўсяго выказвання і ўнутры выказвання) (0,6 %). Камбінаваныя мадальныя прыёмы трансфармацыі крылатых выразаў (0,3 %) не існуюць асобна, а спалучаюцца з немадальнымі трансфармацыйнымі прыёмамі.

СПИС ЛІТАРАТУРЫ

1 Іваноў, Я. Я. Аб другасным сносаве дэрывацыі непрэцэдэнтных афарызмаў / Я. Я. Іваноў // Грани слова: сб. науч. статей к 65-ю проф. В. М. Мокиенко. – М.: Изд-во “ЭЛПИС”, 2005. – С. 463–468.

2 Крейдлин, Г. Е. Структура афоризма / Г. Е. Крейдлин // Проблемы структурной лингвистики (1985–1987) / отв. ред. В. П. Григорьев. – М.: Наука, 1989. – С. 196–206.

3 Саввина, Е. Н. О трансформациях клишированных выражений в речи / Е. Н. Саввина // Паремиологические исследования: сб. статей / сост. Г. Л. Пермяков. – М.: Наука, 1984. – С. 202–222.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова